

İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre Erzurum Ziraat Hayatı

Erzurum Agricultural Life According to the Report of British Consular Officer Henry Hunter Calvert (1847)

Naim ÜRKMEZ¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Department of History, Erzurum Technical
University, Faculty of Literature, Erzurum, Türkiye

naimurkmez@erzurum.edu.tr

Murat KÜÇÜKÜĞURLU²

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Department of History, Erzurum Technical
University, Faculty of Literature, Erzurum, Türkiye

kucukugurlu@erzurum.edu.tr

Öz

Günümüz Türkiye'sinde ziraat faaliyetlerin yoğun olarak yapıldığı Erzurum'da geçmişte de bu faaliyetler önemli bir yer tutmaktaydı. Bu çalışmada 1837-1855 yılları arasında İngiltere'nin Erzurum Konsolosluğunda çalışan Henry Hunter Calvert'in Erzurum ziraat tarihi ile ilgili beş rapor ele alınmıştır. Raporlardan birincisi oldukça ayrıntılı kaleme alınmış olup 30 Nisan 1847 tarihlidir. Bu rapor basılı olmayıp İngiliz Arşivi'nde yer almaktadır. İkinci rapor Malta Penny Magazine'de Ocak 1841'de yayımlanan rapordur. Üçüncü rapor 17 Ekim 1867'de Journal of the Scottish Meteorological Society isimli derginin 115'inci sayfasında yayımlanan raporu olup bu rapor Erzurum'un iklimiyle ilgilidir. Dördüncü rapor ise 1855 yılında Hooker's Journal of Botany and Kew Garden Miscellany isimli derginin 252-255'inci sayfalarında Erzurum'daki bitkisel ürünler hakkındaki rapordur. Beşinci ve son raporu ise John Lindley ve Joseph Pantox tarafından hazırlanan Paxton's Flower Gardens isimli kitabın birinci cildinin 168-169 sayfalarında yer alan ve Erzurum'da tespit ettiği bir endemik bitki ilgilidir. Çalışmada bu raporlardan yola çıkarak Erzurum'un 1850 yıllardaki ziraat hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. Bu sayede Erzurum'un ziraat geçmişine ilgili yıllar açısından etüt edilmiştir. Raporlardan yola çıkarak Erzurum'da ziraat faaliyet usulleri incelenmiştir. Çalışmada Erzurum Ovası, Erzurum'un iklimi, burada yetiştirilen sebze ve çeşitli bitkiler hakkında bilgiler sunulmuştur. Calvert'in raporları aynı zamanda Erzurum'da kullanılan ziraat ölçü birimleri, hayvancılık ürünleri, köy yaşamı, nakliye aracı yapımıyla ilgili kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Calvert, önemli bir bitki koleksiyoncusudur nitekim Erzurum ve çevresinden onun tek başına topladığı bitki örneği sayısı 1.350'nin üzerindedir. 1853-1859 yılları arasına tarihlenen bu örneklerden 18'i ilk defa Calvert tarafından toplanıp tanıtılmıştır. Bu çalışmada Calvert'in topladığı bitkilerden Erzurum'a özgü olan bir örneğin tanıtımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erzurum, Henry Hunter Calvert, ziraat, hayvancılık.

Abstract

In Erzurum, where agricultural activities are intensively practiced in today's Türkiye, these activities had an essential place in the past. This study examines five reports on the agricultural history of Erzurum by Henry Hunter Calvert, who worked at the British Consulate in Erzurum between 1837 and 1855. The first report is quite detailed and dated April 30, 1847. This report is not printed but is kept in the British Archives. The second report was published in the Malta Penny Magazine in January 1841. The third report was published on October 17, 1867, on page 115 of the Journal of the Scottish Meteorological Society and was about the climate of Erzurum. The fourth report was published in 1855 in Hooker's Journal of Botany and Kew Garden Miscellany, pages 252-255, on the herbal products in Erzurum. The fifth and last report is about an endemic plant that he detected in Erzurum on pages 168-169 of the first volume of Paxton's Flower Gardens, prepared by John Lindley and Joseph Pantox. Based on these reports, the study provides information about Erzurum's agricultural life in the 1850s. In this way, the farm history of Erzurum was analyzed in terms of the relevant years. Based on the reports, the methods of farming activities in Erzurum are analyzed. The study provides information on the Erzurum Plain, the climate of Erzurum, and the vegetables and various plants grown there. Calvert's reports also contain valuable information on the agricultural units of measurement used in Erzurum, livestock products, village life, and the construction of vehicles. Calvert was a vital plant collector; in fact, the number of plant specimens he alone collected from Erzurum and its environs is over 1,350. Eighteen of these specimens, dated between 1853 and 1859, were collected and introduced by Calvert. In this study, a specimen unique to Erzurum among the plants collected by Calvert is presented.

Keywords: Ottoman Empire, Erzurum, Henry Hunter Calvert, agriculture, raising livestock.

Geliş Tarihi/Received 15.10.2023

Kabul Tarihi/Accepted 17.03.2024

Yayın Tarihi/Publication Date 21.05.2024

Atıf

Ürkmez N. & Küçüküğürlü, M. (2024). İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre Erzurum Ziraat Hayatı (1847). *Turcology Research*, 80, 396-409.

Cite this article

Ürkmez N. & Küçüküğürlü, M. (2024). Erzurum Agricultural Life According to the Report of British Consular Officer Henry Hunter Calvert (1847). *Turcology Research*, 80, 396-409.

Giriş

19. yüzyılda ciddi şekilde sanayileşen İngiltere, dünya ticaretinde önemli bir aktör olmuştur. Bu ticareti elinde tutmak gayesiyle dünyada aktif bir siyaset gütmeye başladı. Bu dönemde İngiltere'nin ilgilendiği bölgelerden biri de Rus ve Fransız siyasi rekabetine sahne olan Osmanlı Devleti topraklarıydı. Özellikle doğu vilayetlerinin emtiasına ilgi duyan İngiltere, buradaki gelişmeleri daha yakından takip edebilmek için bölgede konsolosluklar açtı. Bu minvalde Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus sınırına yakın olmasından dolayı bölgedeki siyasî ve ticarî faaliyetlerin merkezinde yer alan Erzurum'da 1835 yılında bir konsolosluk açmak için teşebbüste bulundu (BOA, HAT, 1179/46604). Buraya atanan konsoloslar İngiltere'nin menfaatlerini kollayarak aynı zamanda İngiltere'nin bölge ticaretinde rol oynaması için çaba sarf ettiler. Nitekim Erzurum'a atanan ilk İngiltere konsolosu olan James Brant'ın tüccar sınıfından seçilmesi bu amacın bir göstergesiydi. Konsolos Brant, Erzurum'daki vazifesine Nisan 1836'da başladı (Kocabaşoğlu, 2004: 59). Brant, görevi süresince maiyetindekilerle birlikte Erzurum ve çevresinin durumu ile ilgili çeşitli konularda raporlar kaleme aldı ve bunları İngiltere'ye gönderdi. Gönderdiği raporlardan bazıları daha sonra yayımlandı (Brant, 1836; Brant, 1841; Gencer, 2018).

Brant'ın maiyetinde çalışan kişilerden biri de Henry Hunter Calvert'ti. Calvert, 1834 ve 1835 yıllarında Kraliyet Donanması'nda kâtip olarak çalıştı. Haziran 1837'den Haziran 1855'e kadar Erzurum Konsolosluğunda görev yaptı. Bu süre zarfında kısa süreliğine de olsa Trabzon Konsolos Yardımcılığı ve aynı zamanda Erzurum Konsolos Vekilliği görevlerini ifa etti. Kasım 1855'te Kara Nakliye Kolordusu için İstanbul'a temsilci olarak atandı. Ağustos 1856'ya kadar Bulgaristan ve Eflak'ta bu kolorduyla bağlantılı hizmetlerde çalıştı. 31 Ekim 1856'da İskenderiye'ye 2. Konsolos Yardımcısı olarak atandı. İskenderiye Konsolos Vekili olarak 3 Nisan 1859'dan 9 Mart 1860'a kadar; Kahire Konsolos Vekili olarak 1 Haziran 1860'tan 4 Nisan 1862'ye kadar; yine İskenderiye Konsolos Vekili olarak 20 Şubat'tan 22 Mart 1864'e kadar; Cidde Konsolos Vekili olarak 1 Kasım 1864'ten 8 Temmuz 1865'e kadar ve 4 Mayıs'tan 12 Kasım 1867'ye kadar görev yaptı. Mısır Sağlık Kurulu'nda İngiliz Delegatesi olarak (Aralık 1863'te bu göreve atanmıştır) yaptığı hizmetlerden dolayı Sultan Abdülaziz tarafından 4. Sınıf Mecidiye Nişanı ile ödüllendirildi. Ancak İngiliz Hükûmeti tarafından bu nişanı kabul etmesine ve takmasına izin verilmedi. İskenderiye Konsolos Vekili olarak 1 Kasım 1868'den 8 Ocak 1869'a kadar; 30 Mayıs'tan 1 Ekim 1870'e kadar; 2 Nisan'dan 29 Ağustos 1872'ye kadar ve 6 Mayıs 1874'ten 4 Şubat 1875'e kadar görev yapmıştır. 15 Nisan 1875'te İngiltere'nin İskenderiye Konsolos Yardımcılığına atandı (The Foreign Office, 1876: 69). Mısır'da yaşanan Arabi Paşa Ayaklanması sırasında can güvenliğinin sağlanması için Çanakkale'ye görevlendirilen Calvert, 1882 yılında 66 yaşında burada hayatını kaybetti (Rogers-Bey, 1883: 77-80). Mezarı Çanakkale'de bulunan Chanak Consular Cemetery'dedir. Calvert; Erzurum, Mısır ve Arabistan'da bitki toplamış ve bu bitkiler ile ilgili yazılar kaleme almış ve topladığı bitki örneklerini J. Lindley'e göndermiştir. Lindley (1799-1865) İngiltere'deki önemli botanistlerdendir. Calvert'in Lindley'e gönderdiği bitki örnekleri daha sonra *Flora of Turkey*'de kayıt altına alınmıştır. Asuman Baytop'un tespitlerine göre Calvert'in Erzurum ve çevresinden tek başına topladığı bitki örneği sayısı 1.350'nin üzerindedir. 1853-1859 yılları arasına tarihlenen bu örneklerden 18'i ilk defa Calvert tarafından toplanıp tanıtılmıştır (Baytop, 2011: 85-86).

Kaleme aldığı yazılardan coğrafya eğitimi aldığı anlaşılan Calvert, Erzurum'un topografyası, ticareti, imalatı, tarımı, iklimi ve tabiat bilgisi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden raporlar hazırladı. Bu çalışmada bahsi geçen raporlardan beşi ele alınmıştır. Raporlardan birincisi oldukça ayrıntılı kaleme alınmış olup 30 Nisan 1847 tarihlidir. Bu rapor basılı olmayıp İngiliz Arşivi'nde yer almaktadır (FO, 78/703). İkinci rapor, *Malta Penny Magazine*'de Ocak 1841'de yayımlanan rapordur (Erzroom, 1841: 9-12). Üçüncü rapor, 17 Ekim 1867'de *Journal of the Scottish Meteorological Society* isimli derginin 115'inci sayfasında yayımlanan raporu olup bu rapor Erzurum'un iklimiyle ilgilidir (Calvert, 1867: 115). Dördüncü rapor, 1855 yılında *Hooker's Journal of Botany and Kew Garden Miscellany* isimli derginin 252-255'inci sayfalarında Erzurum'daki bitkisel ürünler hakkında bilgileri ihtiva eder rapordur (Calvert, 1855: 252-255). Beşinci ve son raporu ise John Lindley ve Joseph Pantox tarafından hazırlanan *Paxton's Flower Garden* isimli kitabın birinci cildinin 168-169 sayfalarında yer alan ve Erzurum'da tespit ettiği bir endemik bitki ile ilgilidir (Lindley vd, 1850: 168-169). Bu son rapor aynı zamanda *The Journal of the Horticultural Society of London* isimli yayının 6. cildinin 55-56'ncı sayfalarında yayımlanmıştır (Calvert, 1851, 55-56). Çalışmada bu raporlardan yola çıkarak Erzurum'un 1850'li yıllardaki ziraat hayatı hakkında bilgiler verilecektir. Bu sayede Erzurum'un ziraat geçmişi, ilgili yıllar açısından etüt edilmiş olacaktır. Tanzimat Dönemi'nde Erzurum'un iktisadî durumu hakkında ipuçlarının bulunduğu bu çalışma ile coğrafyacı ve ziraatçılara konu ile ilgili tarihsel veri sunulması ve ziraat alanında kullanılan ölçülerin tespitiyle Osmanlı metrolojisine katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Erzurum Ovası

19. yüzyılda Erzurum'a gelen yabancı seyyah ve diplomatların dikkatini çeken en önemli husus Erzurum Ovası'nın ağaçtan yoksun oluşuydu. Calvert'in raporunda da bu doğrultuda ifadeler vardır. Calvert, Erzurum Ovası'nın Bayburt ve Pasin ovaları gibi ağaçsız ve ovayı çevreleyen dağların tarım açısından verimsiz olduğunu ve bu durumun bölge bozkırlarının tüm karakteristik özelliğini yansıttığını belirtmiştir. Erzurum şehri ovanın güneyinde ve Palandöken Dağları eteklerinde kurulmuş olup ova seviyesinden yaklaşık 60 metre yüksekliktedir. Karasu ya da Batı Fırat tarafından sulanan güzel ve geniş bir ovanın ucunda, bu ülkenin ünlü yüksek platolarından ya da bozkırlarından birinde yer alır. Avrupa'nın İran ile yaptığı ticaret açısından olduğu kadar Gürcü ve diğer doğu pazarları için de büyük bir transit şehri olması nedeniyle önemlidir. Ova, yüksek kıraç dağlarla çevrilidir ve ovanın doğu ucu, Erzurum'un eteklerinde yer aldığı Toros zincirinin kollarından biriyle sınırlanmıştır. Yakın çevredeki dağların lavlarla kaplı olması ve genel görünümleri, bu dağların kökenlerinin volkanik olduğunu göstermektedir. Erzurum civarında üç nehrin kaynağı vardır ve bu nehirler birbirinden oldukça uzakta farklı denizlere dökülür. Birincisi Karasu ya da Batı Fırat'tır ve kaynağını şehrin 24 km (15 mil) kuzeyindeki Dumlu denilen yerden alır ve bu nehir bilindiği üzere Basra Körfezi'ne dökülür; ikincisi Batum'un batısında Karadeniz'e giren Çoruk Suyu'nun¹ bir koludur ve üçüncüsü ise Aras'a katılarak Hazar'a dökülür.

Erzurum İklimi

Calvert'in ifade ettiğine göre eylül ayının başında Erzurum Ovası'nı bir ayak derinliğine kadar kar kaplamaktaydı. Aynı şekilde haziran ayının ortasında da kar yağdığının görüldüğünü ifade eden Calvert, bunları olağanüstü olaylar olarak nitelendirmektedir. Nitekim onun gözlemlerine göre kış mevsimi genellikle kasım ayının ortasında başlar nisan ayına kadar sürerdi. Ocak ayı en soğuk aydı, termometre ile yaptığı ölçümlere göre sıcaklık bazen -28 ila -31 °C'ye (-20° ila -25 Fahrenheit) kadar düşerdi. Temmuz sonu yılın en sıcak zamanıydı. Gölgede sıcaklık nadiren 27 °C'nin (80 Fahrenheit) üzerine çıkardı. Bir kış mevsiminde 3,5 metre (11 fit) derinliğe kadar kar yağdığını hesaplamıştı.

Ekili Arazilerin Azalması

Calvert'in belirttiğine göre 1829 yılındaki Ermeni göçünden önce, Erzurum ve Pasin ovalarında 1847 yılına nazaran çok daha yoğun bir şekilde ziraat yapılıyordu. Bu şehrin nüfusu bir zamanlar 100.000 olarak tahmin ediliyordu, ancak son zamanlarda göç ve veba nedeniyle nüfus 33.000'e düşmüştür. Bununla birlikte 1840'lara gelindiğinde arazideki üretim, yerel tüketim için fazlasıyla yeterliydi. Erzurum'daki üreticilerin en büyük sorunu, ürünü komşu eyaletlere ve Doğu Karadeniz sahillerine ucuza nakledebilecek düzgün yolların olmaması ve nakil vasıtalarının yetersizliği idi. Köylülerin daha fazla araziye ekmeleri için onları teşvik edecek bir düzenleme yoktu. Calvert'in raporunu yazmış olduğu 1847 yılı itibarıyla Erzurum eyaletinin hasadı alışılmadık bir şekilde bol olmasına rağmen, yukarıda belirtilen engellerden dolayı kıtlık yaşayan komşu eyaletlere tahıl ikmali yapılamamıştı. İhracat sadece kıtlık zamanlarında söz konusu olan yüksek fiyatlar geçerli olduğunda yapılmaktaydı.

Arazi Fiyatları

Erzurum'da araziler çit veya kazıklarla çevrili olmamakla birlikte bazı araziler hendeklerle çevriliydi. Arazinin değeri; konumu ve toprağının kalitesine göre değişmekteydi. Yaklaşık olarak bir *somar* arpa ekilen 200 adım uzunluğunda 100 adım genişliğindeki bir alanın fiyatı 500'den 2.500 kuruşa (5 £'den 25 £'e) kadar çıkabilmekteydi.

Eyaletin Tarım Ürünleri

Eyaletin tarım ürünleri esas itibarıyla buğday, arpa, çavdar, iki çeşit yonca, keten ve fiğdi. Bunların yanında az miktarda mercimek, bezelye, fasulye, darı ve kenevir de yetiştirilmekteydi.

Bitkilerde Nöbetleşe Ekim

Genellikle bir yıl ekilen araziler ertesi yıl nadasa bırakılırdı. Bitkilerde nöbetleşe ekim bilinmiyordu. Calvert'in burada kast ettiği ekim nöbetidir. Aynı ürünün ardışık ekim dönemlerinde uzun yıllar ekilmesi verimi düşürmektedir. Çiftçi bunun önüne geçebilmek için buğday ektiği dönemin ertesi yılı tarlayı nadasa bırakmaktadır. Oysa bu durum ekonomik kayba sebep olmaktadır. Bunun yerine bir yıl nohut ertesi yıl buğday veya bir yıl ayçiçeği ertesi yıl buğday ekilerek hem verim kaybının hem de ekonomik kaybın önüne geçilmiş olunabilirdi (Meyveci, 2005: 2).

¹ Günümüzde bu suyun ismi resmî kayıtlarda Çoruh Nehri olarak geçse de bu isim hâlâ bölge ahalisi tarafından Çoruk Suyu olarak anılmaktadır, nitekim Calvert de ismi yukarıda yazılan şekilde kayda geçirmiştir.

Ovada Yetiştirilen Ürünler

Hububat Verimliliği

Calvert'in yaptığı incelemelere göre ekilen tohumdan elde edilen gelir miktarı aşağıdaki gibiydi:

Buğdaydan ortalama 5 kat ürün alınırken iyi mahsul dönemlerinde bu oran 9 ila 10 kata kadar çıkabilmekteydi. Arpadan ortalama 6-7 kat ürün alınmakta ve bu oran en fazla 12 kata kadar çıkabilmekteydi. Çavdardan ise ortalama 4 kat ürün alınmakta bu oran 6 ila 7 kata kadar çıkmaktaydı. Aynı arazi üzerine ekilen buğday ile arpanın miktarı arasında nispi oran 5/8'di.

Hububat Saplarının Kısallığı

Erzurum'da ilkbaharda ekilen tohum, ısı nedeniyle oldukça hızlı bir şekilde filizlenmekte kuraklık olduğu zamanlarda sap henüz kısa iken başaklar oluşmaktaydı. Çoğu durumda sapın uzunluğu 18 inç (46 cm) aşmazdı.

Buğday ve Arpa Ziraatı

Buğday ve arpa, karın ortadan kalkmasından sonra zeminin kurumasıyla birlikte filizlenmeye başladılar. Zeminin kuruması bazen nisan ayı ortalarında, fakat genellikle mayısın sonu gelmeden olmaktadır. Buğday aynı şekilde çoğunlukla sonbaharda ekilirdi. Fakat bu uygulama ekseriyetle toprak altındaki tohumun çürüme riskini de beraberinde getirdiği için yaygın değildi. Çavdar daima sonbaharda, arpa ise ilkbaharda ekilirdi. Erzurum'daki ekim usulüne göre tahıl tanelerinin tamamı ekin alanına serpiştirilir, bu işlem pulluktan önce yapılır, tarla sürüldükten sonra sürücünün üzerinde durduğu ağır bir kiriş, topaklaşmış toprak parçalarını parçalayıp arazi zeminini düzlemek için tarla üzerinde gezdirilirdi.

Buğday Çeşitliliği

Erzurum vilayetinde yetiştirilen dört çeşit buğday vardı:

Topbaş Buğday (Yuvarlak Başlı Buğday): Kılçıklı, sert, kırmızı buğdaydı. Bu en yaygın ziraatı yapılan çeşitti.

Kılçıksız Buğday: Kılçıksız, sert, beyaz buğdaydı. Çok erken olgunlaşmasından dolayı çok fazla ekilmiyordu. Bu buğdaydan elde edilen un çok beyazdı. Bu buğday günümüzde *kırık/kırık buğday* olarak isimlendirilmektedir.

Kızıl Buğday: Kılçıklı, yumuşak, kırmızı buğdaydı. Genellikle akbuğday ile karıştırılırdı.

Ak Buğday: Kılçıklı, yumuşak, kırmızı buğdaydı. Bu buğday çeşidi kızıl buğdaydan daha açık bir renk tonunda olurdu. 1961 yılında Erzurum'un Güzelova köyünde derlemeler yapan araştırmacılar bu buğday çeşitlerine *Kılçıklı Kırık Buğdayı* da ilave etmişlerdir (Koşay vd, 1963, s .69-70).

Arpa Tarlalarını Gübreleme Usulleri

Arpa tarlaları, genellikle hamamları ısıtmada kullanılan kamış ve saz ile yine yakıt olarak kullanılan tezek külleri ile gübrenirdi. Gübre ya toprağın üstüne atılır ve daha sonra toprak sürülür ya da su kaynağının içine yavaş yavaş dökülür ve bu su ile arazi sulanırdı. Toprak asla buğday için gübrenlenmezdi.

Kaba (Adi) Yonca Yetiştiriciliği

Yonca, haziran ortalarında veya sonunda ve ikinci kez eylül ayında biçilirdi. Fakat ilk mahsul erken yapılmadığı ve yaz yağmurları bereketli olmadığı zaman ikinci hasat hiç de verimli olmazdı. İlk ekim yapıldığı zaman tohumlar buğdayla karıştırılırdı. Yerli ahali bu sayede yoncaların daha iyi kök salacağını varsaymaktaydı. Bir sonraki yıl toprak hafifçe tırmıklanır ve bitkiler yeteri kadar kalınlaşınca kadar daha fazla yonca tohumu atılırdı. Bu yem alanı yaklaşık 15 yıl kullanılırdı. Bu sürenin sonunda aynı işlemin tekrarlanması gerekmektedir.

Keten Tohumu ve Kenevir

Keten tohumu ve kenevir sadece yağı için yetiştirilirdi. Başlıca üretim yeri Pasin Ovası'ydı. Sıkıştırma yöntemi kullanılarak bu bitkinin yağ özü çıkarılırdı. Erzurum'da keten tohumu üretimi 1880'lerin ortalarında yaygınlaşmaya başlamıştı. İngiltere'nin Erzurum Konsolosunun 1885 yılı ticaret raporuna göre, ekonomik durumun son derece kötü olduğu bu dönemde umut verici tek gelişme, Liverpool ile keten ticaretinin başlamasıydı. Bu tarihlerde, özellikle Pasin bölgesinde tahıl yerine keten tohumu üretilmeye başlanmıştı (The Commercial, 1886: 548). Zegerek denilen keten tohumu, önceki dönemlerde de özellikle Pasin Ovası'nda ekilmekteydi. Hınıs Ovası'nda da zegerek üretimi yapıldığı bilinmektedir (*Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1318, s.335). Bezirhanenin taşları "çoroş" denilen altı yedi çift öküz tarafından döndürülüyor ve böylece keten tohumu yağı üretiliyordu. Bezir yağ, aydınlatmada kullanıldığı gibi, dabak hastalığına karşı hayvanların ayaklarının yumuşatılması için de kullanılıyordu. Ayrıca Selahattin Tozlu ve Ümit Kılıç tarafından yapılan tespitlerde Tivnik, Kân, Norşen, Terkini, Tufanç, Hins (Dumlu) köyleri

ile Ilica nahiyesindeki bezirhaneler zikredilmiştir. 1950 öncesinde Pasinler'e bağlı Badicivan (Esendere), Pasinler merkezindeki Çermiktepe Mahallesi'nde ve merkez ilçeye bağlı Alaca köyünde bezirhane bulunmaktaydı. Bu imalathanelerde zegerek denilen keten tohumu işlenerek bezir yağı elde ediliyordu. (Tozlu vd, 2011: 108-109). Zegerek, Pasinler ve Daphan Ovası'nda 1950'lere kadar yoğun olarak ekilmiştir. Hatta bu bitkinin 1950'li yıllarda piyasa fiyatındaki yüksek artış yüzünden, Erzurum, Aşkale ve Pasinler'de ekimi hız kazanmıştır (Günçel vd, 1954: 32). 1960'tan sonra ise ekimi tamamen durmuştur. Keten tohumunun yağı "bezirhane" denilen değirmenlerde çıkarılır ve bu beziryağı çeşitli amaçlarla kullanılırdı. Osmanlı Devleti döneminde Erzurum'da tespit ettiğimiz bezirhaneler Pasinler'in Ügümi, Aşkale'nin Gideverek [Topalçavuş] köyü, Aşkale'nin Karahasan köyü ve Kân [Dadaşkoy] köyündeydi (VGMA, 582/90-92; VGMA, 2486/133-134; VGMA, 2171/738).

Fiğ

Fiğ öğütülür ve yem olarak sığırlara verilir.

Bostan/Sebze Bahçeleri

Erzurum şehrinin bir kısmı, her ilkbaharda Tortum yakınlarındaki vadilerden gelip kışın yaklaşmasıyla tekrar evlerine dönen bahçıvanlar² tarafından özenle hazırlanmış ve ekilmiş bostanlarla çevriliydi. Bu sebze bahçelerinde genellikle marul, lahana, tarhun, Kudüs enginarı, ispanak ve hardal üretilmekteydi. Bu sebzelerin yanı sıra bu alanlarda büyük ölçüde olmak üzere şalgam, pancar, fasulye, Fransız fasulyesi, bezelye, nohut, kaba havuç, soğan, kabak ve salatalık yetiştirilirdi. Sonbaharda don olayları başladığında, yenilebilir kökler toprağın altına gömülür ve tüketileceği zaman kazılarak dışarı çıkarılırdı. Sonbaharda mısırların biçilmesinden sonra önemli miktarda şalgam ekilirdi. Şalgamın bir kısmı da ilkbaharda ekilirdi. Erzurum meyve ihtiyacını Erzincan ve Tortum'dan karşılardı. Çünkü Erzurum iklimi meyve üretimi için oldukça soğuktu. Calvert'in raporunu hazırladığı 1847 yılı itibariyle Erzurum'da yeni bir ürün olarak patates yetiştiriciliğine başlanmıştır. 1840'ların başında patates ziraatı kısıtlı bir oranda ve sadece Avrupalılar için yapılmaktaydı. Patates yetiştiriciliğinin başlamasında Erzurum'daki İngiliz konsolosluğu çalışanlarının etkisi olduğu anlaşılmaktadır (Erzeroom, 1841: 15).

Bataklıklar ve Bataklık Ürünleri

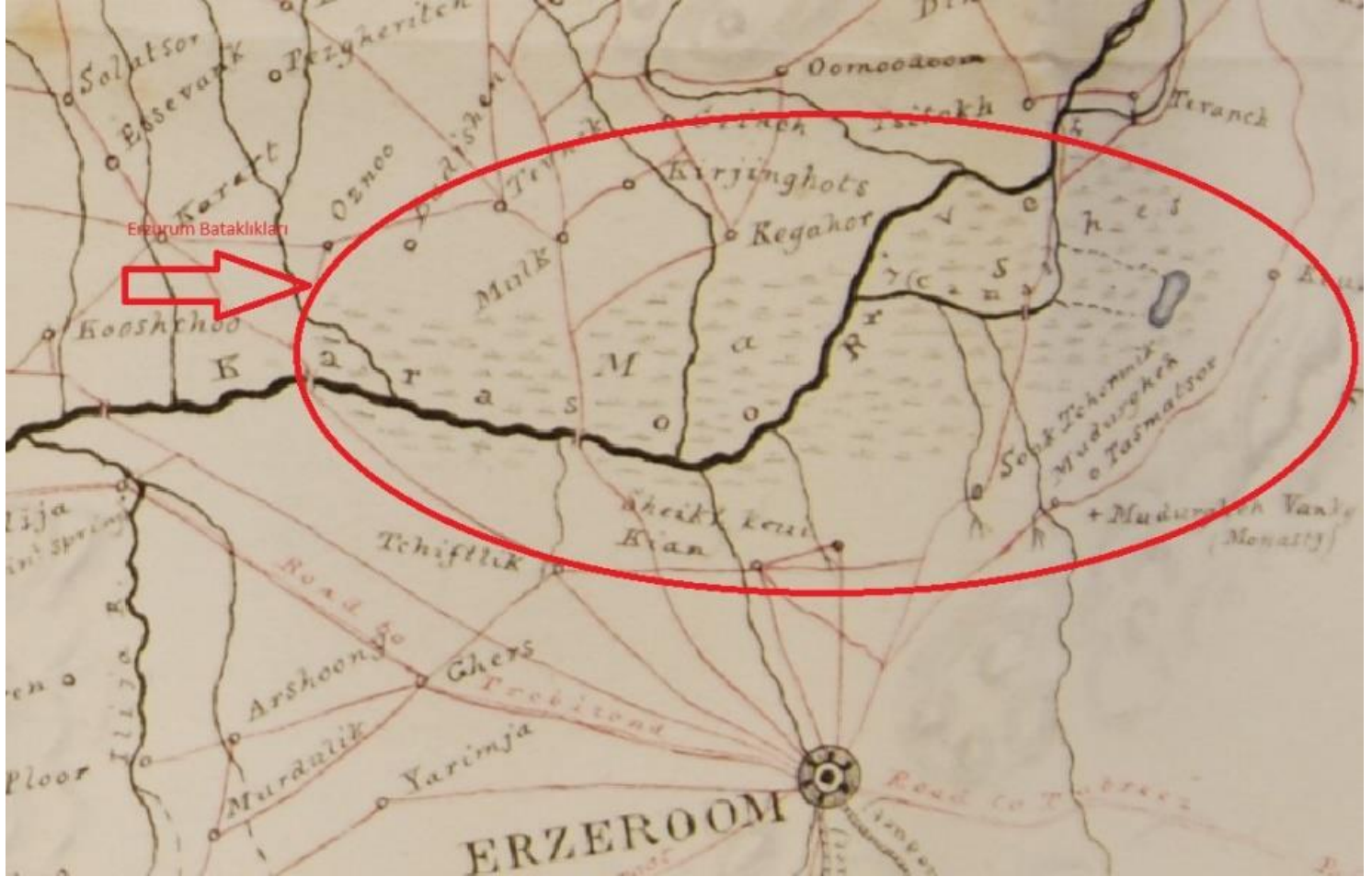
Calvert tarafından hazırlanan resim 1'deki haritadan da anlaşılacağı üzere Erzurum Ovası'nın önemli bir kısmını bataklıklar oluşturmaktaydı. Erzurum Ovası'nda Fırat Nehri'nin önemli bir kolu olan Karasu'nun kaynağına yakın bir yerde başlayan sazlıklar 20 km'den fazla bir uzunluğa sahiptir. Bu sazlıkların büyük bir kısmı 1950'de açılan kanallar neticesinde yok olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında Erzurum'a gelmiş olan İngiliz Seyyah Robert Curzon, Erzurum sazlıklarında 172 kuş çeşidi tespit etmiştir (Tozlu, 2002: 190, 197). Bu alan Kargapazarı Dağları'nın eteğindeki Kösemehmet köyünden başlamakta ve Ilica'ya kadar devam etmekteydi. Bu saha her ne kadar atıl bir arazi gibi addedilse de bakım gerektirmeyen kaba çim, sazlık ve kamış gibi çeşitli türleri büyük miktarda üretmesi açısından çiftçiler için birer fayda kaynağıydı. Bu ürünlerin bazı türleri kış aylarında sığır ve koyunlar için iyi bir yem (kuru ot) olarak kullanılıyordu. Hayvanlar tarafından arzu edilmeyen diğer otlar (kamış/saz/cil) ise ya hasır haline getirilerek kuru ot şeritlerine dönüştürülür ya da evlerin çatısında ve hamamların ısıtılmasında kullanılırdı. Eğer bataklıkların su seviyesi ilkbaharda aşırı derecede yükselir ve saz ile kamışların biçim zamanı bu su seviyesi yeteri kadar düşmezse büyük manda sürüleri bataklık alana sokularak doğudan batıya doğru sürülürdü. Bu sayede belirli bir mecra açıldığı için yoğun ve çürümüş bitki yığınlarının akmaktan alı koyduğu su, bu mecra vasıtasıyla tahliye edilirdi. Bu müdahale, köylüler için alışılga geldik bir durumdu. Müdahale sonrasındaki birkaç gün içerisinde zemindeki su birikintisi süzülürdü. Fakat birçok yerde bunu yapmak imkânsızdı. Çamur ve su o kadar derin olurdu ki biçim işi sadece su donduğunda yapılabilirdi. (Harita-1)

Hasat

Hasat ağustos ayı ortası civarında başlamaktaydı. Fakat bu durum önemli ölçüde tarlanın konumu, tahılın olgunlaşması gibi etmenlere bağlıydı. Bazı mahsuller genellikle ekim ayının başlamasından önce hasat edilmiyordu. Hasat yapıldıktan sonra demetler araziye yığılır ve kısa bir müddet burada bırakılırdı. Daha sonra arabalarla dairesel bir alan olan "harman"a nakledilirdi. Burası tarlanın yakınında seçilen ve bu iş için özenle süpürülen düz bir toprak parçasıdır. Toplanan malzeme harman yerinde toprağın üzerine yayılır; ardından öküz veya manda tarafından çekilen, altında keskin uçlu taşların bulunduğu kalın tahta [gem/düven] aracılığıyla malzeme küçük parçalara ayrılırdı. 1961 yılında Erzurum'un Güzelova köyünde derlemeler yapan Hamit Koşay ve Sabahattin Kılıç, gemin benzer şekilde kullanıldığına şahitlik etmişlerdir (Koşay vd, 1963: 70). Parçalara ayrılan bu kısım daha sonra yem olarak kullanılırdı. Bu işlem sırasında sürücü tahtanın üzerinde durur ve ağırlığıyla samanın

² Bahçıvanlar özellikle Tortum ve Yusufeli taraflarından gelmekteydi.

doğranma sürecini hızlandırır. Tanenin ayrıştırılması işlemi bu amaç için hazırlanmış bir alanın köşesinde veya düz bir çayır parçasında açık havada yapılmaktaydı. Bu yüzden, elbette ki yağmur ve rutubetin vereceği zararlara maruz kalabilmekteydi. Ancak Pasin Ovası'ndaki köylüler çok ihtiyatlı ve tedbirliydi. Onlar bu işlemi barınak altında gerçekleştiriyorlardı. Açık havada tahıl işleme usulü doğunun her tarafında uygulanıyordu. Öküzün ağzına gem takmama (ağzını bağlama) hakkındaki Musa Kanunu'na hâlâ sadık kalınmaktaydı.³ Savurma işlemi tahılın havaya atılmasıyla yapılmaktaydı. Bu işlem harman alanının hemen yanında yapıldığı için, harmanda kullanılan sığırlar birkaç dakika içerisinde saman ve toz parçalarından dolayı görme yeteneklerini kaybederlerdi. Samanından tamamen ayrılan ürün, konik yığınlar halinde yığılırdı. Bu ürün ya yerinde satılır veya bu amaçla arabalarla şehre taşınırdı.

Harita 1. Henry H. Calvert Tarafından Çizilen 1847 Tarihli Erzurum Bataklıklarını Gösteren Harita (FO, 78/703)

Mahsulün Arazi Sahipleri ile Ekiciler Arasında Bölüşülmesi

Toprakta hiçbir şekilde çalışmayan arazi sahipleri tarafından kullanılan en yaygın yol, tüm tarımsal emeği ifa eden fakir köylüye tohumu sağlamak koşuluyla hasadın yarısını almak şeklindeydi.

Pulluk (Saban) Yapımı

Pulluk basit bir yapıya sahip olup tek bir işçi tarafından yönetilmekteydi. Bu işçi uzun ince bir çubukla, öküzünü ustaca yönlendirmekteydi. Saban izini derinleştirmek için sap, saban okunu en sona getirecek şekilde kaydırılırdı. Bu esnada saban oku, toprağın içine daha dik bir şekilde girer ve daha çok toprağın ters yüz olmasını sağlardı.

Kullanılan Ölçüler

Bu eyalette kullanılan ağırlık ve uzunluk ölçüleri şunlardı:

³ Tevrat Yasanın Tekrarı, Tesniye, 25:4, Harman döğen öküzün ağzını bağlamayacaksın.

Tahıl İçin Ölçü Birimleri

16 got, 1 somar eder, bu da 12 imparatorluk [İstanbul] kilesine eşittir.

Arpa gotunun ağırlığı yaklaşık 15 okkadır veya 41 İngiliz libresidir [yaklaşık 19 kg]. Bu ölçü her zaman kullanılır.

Yemlik İçin Kullanılan Ağırlık Birimleri

30 “bağ” ot, 1 “part” a eşittir.

Bir “bağ” yaklaşık 50 libre [yaklaşık 23 kg] samandır.

15 libre [yaklaşık 7 kg] kuru ot veya 20 libre [yaklaşık 9 kg.] taze ot

Sulamaya Dair Düzenlemeler

Sulama İçin suyun olduğu yerlerde, her tarlaya suyun belirli bir kullanım hakkı verildi. Kullanım hakkı arazi ile birlikte satılırdı. Bu ayrıcalıklar toprak sahibinin nüfuzuyla orantılı olarak daha önceden ona verilmekte ve zaman İçerisinde de değiştirilememekteydi. Verimli tarlalar her on günde bir, diğerleri daha az, iki haftada veya üç haftada bir sulanırdı. Suyun kullanım hakkı mahkemede kayıt altına alınarak yasallaştırılmıştı ve ihtilaf durumunda kadı siciline müracaat edilirdi.

Hayvancılık

Koyun

Bu bölgenin koyunları geniş kuyruklu türlerdendi. Tam olarak yetişen bir koyunun kuyruğu 16 ila 18 lbs [yaklaşık 7-8 kg] ağırlığındaydı. Kuyruk yağı, tereyağı ile aynı fiyattaydı ve yemek pişirmede kullanılırdı. Bu koyunların yünü ince değildi, ancak kıl ile karıştırılmamış olması avantajına sahipti. Bölgedeki değeri her bir okka İçin 4 kuruştu. Yıkanmamış yünün her poundu 3 pence değerindeydi. Koyun ırkının ıslahı İçin bir çaba sarf edilmiyordu. Koyun eti katlanılabilir bir tatta olup lezzetliydi. Hayvanlar saman, kuru ot ve çeşitli türdeki saz ve çalılarla beslenirdi. şalgam ve havuçlar asla koyun ve sığırlara verilmezdi. Kuzular, nisan ayının başında ya da sonuna doğru dünyaya gelirdi. Bunlar iki üç hafta boyunca ahırlarda tutulurdu. Daha sonra otlamak üzere dışarıya salınır ve öğleden önce bir ve akşamları bir olmak üzere sadece günde iki kez emzirilirlerdi. İki aylık oldukları zaman tamamen süttten kesilirlerdi. Koyun sütü köylüler nezdinde çok kıymetliydi ve içilirdi. Kuzu bir yaşına ulaştığında “toklu” olur, ikinci veya üçüncü yıllarında ise eti İçin kesilirdi. (Tablo-1)

Keçi, koyun kadar çok olmasa da yetiştirilirdi. Onların eti tüketilir ve sütü daha yoksul kesim tarafından içilirdi. Bir keçi, bir inek kadar süt verebilirdi. Fakat keçinin sütü pek zengin değildi. Yaz aylarında keçilerin kılları kırkılır ve bunlar çuval ve halat üretiminde kullanılırdı. Bu hayvanların kıllarından ihracat maddelerinden biri olan ve genellikle “keçi yünü” diye anılan ve yumuşak bir kumaş olan tiftik üretilirdi.

Boynuzlu Sığır

Boynuzlu sığır küçük bir cins olup, eti çok yağlı olmasa da çok lezzetliydi. Bunlar fiğ yemi, keten tohumu küspesi, doğranmış saman ve çeşitli türdeki kuru otlarla beslenirlerdi. Sonbaharda bataklıklara otlanmaları İçin gönderilirlerdi. Manda ve öküz iş gücünde kullanılır ve toynaklarına uygun küçük üçgen biçimindeki ayaklıklarla nallanırdı.

Yarış [binek] atları küçüktü. Ama çok güçlü ve sağlam bir şekilde koşarlardı. Onlar asla tarım işçiliğinde kullanılmazdı.

Tablo 1. Calvert'in Raporuna Göre Erzurum'da Evcil Hayvan Fiyatları.

Evcil hayvanların fiyatları aşağıdaki gibiydi	
Çalışmaya elverişli manda (3 yaşında)	Her biri 500 ila 600 kuruş (5 ila 6 £)
Öküz	Her biri 500 (5 £)
Süt ineği	Her biri 100 ila 150 (1 ila 1,10 £)
Yük atı	Her biri 400 ila 500 (4 ila 5 £)
Katır	Her biri 500 ila 600 (5 ila 6 £)
Eşek	Her biri 20 ila 500 (4,5 ila 5 £)
Koyun	Her biri 45 ila 50 (9,5 ila 10,5 £)
Keçi	Her biri 30 ila 35 (6,5 ila 7,5 £).

Arılar

Arılar, yayık şeklindeki uzun hasır sepetlerde veya ahşap silindir İçinde muhafaza edilirlerdi. Kışın arılara beslenmeleri İçin bir miktar bal bırakılır, onları nemden ve soğuktan korumak İçin büyük özen gösterilirdi. Tütsülemeye bal sağımı zamanında müracaat edilirdi. Ancak bu tütsü böcekleri öldürmezdi. Verimli yıllarda üç kez kadar oğul alınmaktaydı. Calvert, arıcıların 1847 yılı itibarıyla İngiltere'de kullanılan yöntemle bal sağımı yaptığını ifade etmektedir.

Hayvancılık Ürünleri

Köylü Yemeği

Fakir köylü sınıfı, temelde süt ürünleri ve bazen de pastırma ve kavurma olarak isimlendirilen konserve etlerle beslenirdi. Pastırma; tuz, biber, sarımsak ve diğer maddelerden hazırlanan bir karışım ile terbiye edilen sığır etinin güneşte kurutulmasıyla hazırlanırdı. Kavurma koyun etindendi, küçük parçalar halinde kesilen et kızartılır, küplere konulur ve yağ ile muhafaza edilirdi.

Yoğurt

Erzurum'da üretilen birçok süt ürünü bulunmaktaydı. Calvert bunlardan en dikkat çekicisi olduğunu düşündüğü, özellikle koyun sütünden yapılan yoğurdun yapılışını şu şekilde açıklamaktaydı: Yoğurt kaynatılmış taze süttten yapılır ve ateşten kaldırdıktan sonra yeteri kadar soğuyan sütün içerisine az miktarda maya damlatılırdı. Bundan sonra kabın içindeki süt karıştırılmayıp ve çalkalanmadan serin bir yerde soğuması için bırakılırdı. Bir kez yoğurt elde edildiği zaman bir veya iki kaşık dolusu yoğurt daha sonra sağılacak sütleri yoğurt yapmak için maya yerine kullanılırdı. Yoğurt gözenekli kavanozlara konularak kurutulurdu. Bu gerektiği zaman suyun içinde çözülür ve güzel bir asitli içeceğe dönüştürülürdü.

Ayran

Ayran adı verilen bir diğer kesilmiş süt ürünü, kesilene kadar kaynamış yayık ayranı ile yapılır. Sonra torbaların içine basılır ve kışın kullanmak için kurutulurdu.

Tereyağları

Tereyağı, kaymağı alınmamış süttten veya yoğurttan yapılırdı. Fakat asla sadece kremadan yapılmazdı. Süt veya yoğurt uzun dar ahşap silindirde uzununa doğru çalkalanarak dövülürdü. Erzurum'a komşu bazı yerlerde yayık, minderin üstüne yerleştirilmiş, tereyağı olana kadar geriye ve ileriye doğru yuvarlanan tek saplı bir kavanozdu. Sadece birkaç ineğe ve koyuna sahip olan köylüler genellikle birbirlerinin sürülerinin sütlerini sırayla alarak bir kerede yeterli miktarda süt elde etmiş olurlardı.

Köy Hayatı

Ekmek Yapma Yöntemleri

Bu ülkede ekmek, hamur ince tabakalar halinde yuvarlanarak ya bir fırında ya da "tandır" olarak isimlendirilen zemine gömülmüş ve içine yerleştirilmiş yakıtla daha önceden ısıtılmış büyük bir dairesel toprak teknenin duvarına yapıştırılarak pişirilirdi.

Yaz Esnasında Köylülerin Meşguliyeti

Tarlaların ekilmesinden sonra, köylüler kendi işleriyle meşgul olurlar ve kasabaya öküzleriyle yerli soda, kaya tuzu ve kereste getirirlerdi. Aşkale'nin civarındaki dağlardan *huş ağacı* ile *cüce meşesi* ve Kars yakınlarındaki Soğanlı Dağı'ndan çam getirirlerdi. Çam, bazen iki çift öküz veya mandanın çekebileceği büyüklükte geniş kirişler şeklinde getirilirdi. Kirişin ileriye doğru uzamı, demir zincirler ve güçlü kayışlar vasıtasıyla boyunduruğa bağlanır ve diğer ucu bir tekerlekli aks ile desteklenir. Bu vasıtalar oduncular tarafından inşa edilen ve sadece Erzurum'a kadar sürmesi planlanan, çok kabaca yapılmış ve herhangi bir demir bağlantı elemanları bulunmayan araçlardır. Getirilen ağaçlar kereste olarak satılır ve yakıt olarak kullanılırdı. Çam kalasları ve kürekler de benzer yapıdaki arabalarla Soğanlı Dağı'ndan getirilirdi.

Arabaların Yapımı

Tarımsal amaçlar için kullanılan arabalar sağlam bir yapıya sahiptir. Tekerlekler, demir lastiklerle birbirine bağlanmış sağlam kalaslardan yapılmıştır. Tam boy bir çift yaklaşık olarak 50 kuruş değerindedir. (£ 5).

Aynı şekilde sağlam olan dingil, arabanın gövdesinin altından geçer ve tekerleklerle birlikte döner, sürtünmeyi azaltmak için gres yağı kullanılırdı. Dingil aşındığında yenisiyle değiştirilirdi. Böylece bir çift tekerlek uzun süre dayanır. Bu arabalar bir çift manda ya da öküz tarafından çekilir ve alçak oldukları ve tekerlekler birbirinden uzak olduğu için çok engebeli zeminlerde devrilmeden ilerleyebilirlerdi.

Kızakların Tanıtımı

En ilkel yapıya sahip olan ve tek bir öküz tarafından miller arasında çekilen kızaklar son zamanlarda kış aylarında kullanılmaktadır. Bu kızaklarla genellikle Kars'tan tahıl getirmektedir. Ancak bunlar henüz kısmen benimsenmiştir, çünkü

köylüler atalarının geleneklerinden sapmaktan özellikle kaçınılmaktadırlar.⁴

Karın dört ya da beş ay boyunca yerde kaldığı bir yerde, kızakların neredeyse hiç bilinmemesi, köylerden ürünlerin taşınmasında atların kullanılması; yazın ise öküzlerin çektiği arabaların kullanılması tuhaftır. Bu durum ancak yerlilerin yenilik ya da gelişme gibi şeylere karşı duydukları köklü önyargıyla açıklanabilir.

Köylülerin Kendilerini Sıcak Tutmak İçin Kullandıkları Yöntemler

Köylüler daha fazla ısı tasarrufu ve sıcaklık için, kışı sığırlarının bağlı olduğu ahırların bir bölümünde geçirirlerdi. Ahırın bir köşesi, küçük bir bölme ile ayrılmış ve zeminden yükseltilmiştir. Bu evler bir tepenin yamacında toprağın kazılması neticesinde iki veya üç tarafı toprak altında kalacak şekilde inşa edilirdi. Buna ek olarak saz ve kamış yığınları çatıya örtülürdü. Bu sayede köylüler şiddetli ve uzun kış mevsimi boyunca kendilerini ekonomik bir şekilde sıcak tutarlardı. Bu süre zarfında köylülerin olağan meşguliyeti, kaba dokuma, yünlü kumaşlar, örgü çorap ile paspas satmak ve ailelerinin bakımını temin için kasabaya erzak taşımaktı.

Bitki Örtüsü

Bu bölgenin bitki örtüsü Kafkasya'nın bitki örtüsü ile büyük ölçüde örtüşmekteydi. Nadir yerli bitkiler arasında Tournefort'un keşfettiği dikenli ama etkileyici bir bitki olan *Morina Persica*⁵ bulunmaktaydı.

1. Çiriş: Bir *Asphodelus*'un köküdür. Joubert'in "Voyages en Orient d'Aucher-Eloy" isimli kitabının 200. sayfasında çiriş bitkisinin *asph ramosus* olduğundan bahsedilmektedir. Dr. Lindley'e gönderilen 1365 numaralı örnekten yola çıkan Calvert, Jaubert'in bu konuda hatalı olduğunu düşünmekteydi.

Çiriş Kökleri: Bu bitkinin kökleri mayıs ayında topraktan çıkarılırdı. Çıkarılan köklerden genç olanlar daha yaşlı olanlardan (ilki kalite olarak daha ince olan) ayrılırdı. Ardından bu kökler ezilir, kurutulur, toz haline getirilerek Türkiye'nin çeşitli yerlerine gönderilirdi. Çiriş unu yapıştırıcı özelliği sayesinde saraçlar, ayakkabıcılar, ciltçiler ve benzeri zanaatkarlar tarafından kullanılırdı. Ayrıca bu malzeme kaba doğal pamuklu kumaşları doldurmada (filling) da kullanılmaktaydı. Buğday hamuru kolası ülkede asla yapıştırıcı olarak kullanılmıyordu.

Çiriş ezmesi yapmak için tozun soğuk suya kademeli olarak eklenmesi ve ardından karıştırılması yeterliydi. (Tozun üzerine su dökmek o kadar etkili değildi, böyle durumlarda çiriş topaklanmaktaydı) Mayıs ve haziran aylarında genç sürgünler kasabada sebze olarak satılırdı. Pişirilen yeşil çiriş, bamyanın (*Abelmoschus esculentus*) yapışkan özelliği ile ıspanak ve semizotu arasında bir tada sahipti; aslında hiç de tatsız bir sebze değildi.

2. *Lecanora esculenta* and *L. affinis*: Bayezid'den *Lecanora esculenta* ve *L. affinis*. Bununla ilgili bilgi için 1849, sayfa 581 ve 611 için *Gardeners' Chronicle* [Bahçıvanlar Tarihi]'ne bakılabilir.

3. Pire-otu: Pireleri yok etmek için Türkiye'nin çeşitli yerlerine gönderilirdi. Bu bitki pireleri kesinlikle etkili şekilde yok etmekteydi. Davetsiz misafirleri öldürmek veya uzaklaştırmak için tozun bir kısmını bir yatağın içine veya bir kanepenin veya halının üzerine serpmek yeterliydi. İngiliz ve Fransız subayları bu ilacı Türk kışlasında mükemmel bir şekilde kullandılar. Calvert incelemeleri sırasında bunun, hangi bitkiden elde edildiğini tespit edememişti. Kurutulmuş toz haline getirilmiş yaprağın kokusundan yola çıkarak bu bitkinin *Pulicaria* olduğunu düşünüyordu. Ancak bir yerli ona, durumun öyle olmadığını söyledi ve beyaz çiçekli, sarı diskli ve bölünmüş yapraklı bir bitkiyi tarif etti. Bu da pireotunun bir *matricaria* veya *anthesis* olduğunu düşünmesine yol açtı. Calvert, iki pireotu örneğinin az ya da çok birbirine karıştırıldığını düşünüyordu.

4. Salep: Calvert, salepten ne üretildiğini tespit edememişti. Ancak genellikle toz halinde satıldığını görmüştü.

5. Kına: Kınanın elde edildiği çalı (sanırım *Lawsonia inermis*) Anadolu, İran ve Suriye'nin çeşitli bölgelerinde yetiştirilmekteydi. Kına tozu, saplardan (en iyisi kabul edilir) ve yapraklardan olacak şekilde iki yolla elde edilirdi. Bunlar çalıdan toplanır ve yonca yapraklarıyla öğütülürdü. Bu sayede ilacın boyama kalitesinin korunması ve güçlendirilmesi

⁴ Aşağıda, Erzurum civarındaki yerlilerin düşük uygarlık düzeyini, batıl inançlarını ve cehaletini gösteren bir örnek yer almaktadır: *Bir İngiliz beyefendi bir sabah Erzurum yakınlarında yürüyüş yaparken, bir tarafında iki kavanoz süt, diğer tarafında kocaman bir taş yüklü bir eşeği pazara götüren bir Ermeni köylüyle karşılaşır. Taşın ne işe yaradığını sorduğunda köylü, kavanozların ağırlığını dengelemek için olduğunu söylemiş. "Neden" demiş İngiliz, "her iki tarafa da birer kavanoz koymuyorsun ve böylece bu kadar gereksiz bir ağırlıktan kurtulmuyorsun?" "Gerçek şu ki," dedi Ermeni, "babam, büyükbabam ve tek kelimeyle tüm atalarım sütlerini kasabaya hep benim şu anda yaptığım gibi taşıdılar ve onlardan daha bilge olmayı istemek benim için küstahlık olur." Köylü, tartışmalar ve ikna çabaları sonunda, beyefendinin önerisinin atalarının benimsediği plandan çok daha mantıklı olduğuna ikna oldu ve bunu deneyeceğine söz verdi. Birkaç gün sonra İngiliz köylüyle karşılaşmış ve eşeğin tıpkı eskisi gibi büyük taşı ve sütü taşıyor olmasına şaşırılmış. "Şimdi nasıl?" dedi beyefendi, "Planımı onayladığınızı ve uygulayacağınıza söz verdiğinizi sanıyordum?" "Ben de öyle yaptım," dedi köylü, "ama bunu uygulamaya koyar koymaz, köylülerim bana karşı ayaklandılar, atalarımın değerli örneğini taklit etmememin utanç verici olduğunu haykırdılar ve onlardan daha bilge olmak istediğim için deli olup olmadığımı sordular. Bu nedenle, gördüğünüz gibi, tekrar eski planı takip etmek zorunda kaldım!*

⁵ Dikenligüzel veya Merdiven çiçeği olarak bilinmektedir.

sağlanırdı. Kınanın saça veya cilde uygulanmak üzere hazırlanması, tozun kaynayan suya atılması, karıştırılması, iyice kaynamasına izin verilmesi ve ardından kütle bir köpük gibi olana kadar birkaç saat ateşin yanında bırakılmasıyla mümkün olurdu. Hazırlanan bu malzeme saçı veya cildi turuncu bir renge boyardı.

6. Balık Zehiri [*Anamirta Cocculus?*] Calvert bu bitkinin nereden getirildiğini ve nerede olduğunu tespit edememişti. Türkiye’de veya İran’da üretilmekteydi. Bu bitkinin meyveleri dövülür, kıyılmış et veya un ezmesi vb. ile karıştırılır ve ardından bol balığın olduğu bir yere atılırdı. On dakika içinde sarhoş edici etki ortaya çıkar ve balıklar canlı veya ölü olarak kolayca elle yakalanırdı.

7. Kitre Sakızı: Erzurum’a yalnızca iki çeşidi ithal edilmektedir. Sakız, kesmeye gerek kalmadan *Astragali*’nin köklerinin tepesinden doğal olarak çıkar ve yerliler tarafından bol miktarda toplanırdı. Beyaz sakızın kaliteleri *A. echinus* (No. 529) tarafından ve kahverengi türü ise No. 881 A tarafından üretilirdi. Bu bitkilerin her ikisi de Erzurum yakınlarında bol miktarda bulunurdu. Ancak Calvert, bu bitkilerin hiçbirinde sakız tespit edememiştir. Calvert’e göre belki de iklim sakız üretimi için çok soğuktu. Calvert, bir yerliye, herbaryumundaki diğer tüm dikenli *Astragali* türlerini göstermiş, ancak yukarıda belirtilen iki tür dışında hiçbirinin sakız üretmediği cevabını almıştı.

8. Squill? Bu bitki Van’dan getirilirdi. Dövülerek tuzla karıştırılan bu ampuller, romatizma olan bölgeye sürülerek romatizma tedavisinde kullanılırdı. Ancak kullanıma çok uzun süre devam edilirse ciltte su toplaması olasıydı.

9. Papaz-otu: Calvert, bu ilacın ne amaçla kullanıldığını öğrenememişti. Erzurum’da pek bilinmiyor gibi görünüyordu. Bitki Mısır’dan getirilmekteydi.

10. Bulgur: Pilav için pirinç yerine veya inci arpa gibi çorbalarda kullanılan buğdaydı. Şu şekilde hazırlanmaktaydı: Tahıl önce yıkanır ve sonra yumuşayınca kadar kaynatılırdı. Ardından kuruması için serilir ve biraz suyla karıştırılarak büyük bir taş havanda ağır bir tahta tokmakla dövülürdü. Bu sayede kabukları gevşetilir ve ardından bir el değirmeninde öğütülürdü. İşlem bu şekilde tamamlanmış olurdu.

11. Pekmez: Yoğun ve ağır bir üzüm suyudur. Altı ölçü taze üzüm suyuna, bir ölçü güçlü, berrak meşe külü eklenir ve tamamı buharlaştırılarak, tat ve görünüş olarak çok benzeyen şeker pekmezi kıvamına gelene kadar kaynatılırdı. Calvert, Erzurum’da kuru üzümün, taze üzüm salkımlarının sıcak ve kuvvetli leye batırılıp kurumaya bırakılmasıyla hazırlandığını ifade etmektedir.

12. Pestil: Sadece pekmez ile un karışımı olup hamur halindeki malzeme tabaka haline getirilirdi. Ardından şekil verildikten sonra kurutulurdu.

13. Zehirli Bal: Bu bal, bilindiği üzere, *Azalea Pontika* [zifin bitkisi] çiçekleriyle beslenen arılar tarafından zararlı hale getirilmektedir. Trabzon ve Batum arasındaki kıyı boyunca bulunur. Satışı yasaktır, ancak yine de genellikle hileli bir şekilde satılır, sağlıklı balla karıştırılır ve kaynatılır.

14. Dokuz-don⁶: Bu kelime, bitkinin ağacı çok kere kaplaması nedeniyle "dokuz elbise" anlamına gelmekteydi. Bu ağaç esas olarak harbi (tüfek doldurma çubuğu) yapmak için kullanılırdı. Hem güce hem de esnekliğe sahipti (Notes by, 1855: 152-255).

15. Consolida Aconiti, Lindley. (Veya *Aconitum monogynum* Forskahl, veya *Delphinium Aconiti* Linnaeus.). Zayıf, dik olan bu bitkinin yaklaşık 1 yıl ömrü vardır, iyi bölümlenmiş yapraklara, küçük güzel mor çiçeklere sahiptir. Erzurum’a özgü olup düğünçiçeklerine aittir. H. H. Calvert tarafından tanıtılmıştır.

Resim-1’de de görüleceği üzere zayıf, dik, bir yıllık ve yaklaşık 30 ila 45 cm arasında bir uzunlukta olup çok hafif bir ipeksi tüy örtüsüne sahiptir. Yaprakları 3 ila 5 ayaklı doğrusal konik uçlu kısımlara bölünmüştür. (Resim-1)

Çiçekler gevşek ve zikzak hâline dolaşık bir hâle gelmiş bir salkım oluşturur. Bu salkımın sapları 3,5 ila 5 cm uzunluğundadır. Orta kısmının üstünde tığ benzeri bir çiçek yaprağı vardır. Tek tek büyüyen çiçekler koyu mavimsi lavanta rengindedir. Calyx (Kaliks) kısmı 5 adet renkli uzun dikdörtgen çanak yapraklardan oluşur. Bunların dördü aşağı doğru sarkmaktadır. Yandakiler en genişleridir. Beşincisi tam karşı yöne doğru dönmüş olup yatay, keskin olmayan tüylü bir kısa dala doğru genişler. Bu dalın kısa, dar, oval ve sivri bir dış kenarı vardır. Taç kısmı Resim-2’te görüleceği üzere iki taçyapraktan oluşur ve bunlar sırt kenarlarıyla sade ve biraz tombul bir kısa dala birleşmiştir. Yalnız duran meyve yaprağı hafifçe aşağı eğimli bitki organının ötesine doğru çıkıntı oluşturmuştur. (Resim-2)

⁶ Günümüzde “Hanımeli” ismiyle anılan “dokuzdon” bitkisi “dokuzdonlu” ve “dokuzboğum” isimleriyle de anılmaktadır. Latince isimlendirmesi *Lonicera etrusca*’dır (Yıldız, 2020, s. 702).

Consolida Aconiti.

Resim-1. *Consolida Aconiti* (Lindley) Bitkisinin Çizimi (Calvert, 1851, 56).

Resim-2. *Consolida Aconiti* (Lindley) Bitkisinin Çiçek Kısmı (Lindley vd, 1850: 169).

Forskahl'ın bu tuhaf bitkiyi *aconitum* olarak düşündüğü söylenir; Linnaeus ise onu *delphinium* olarak düşünmüştü. Gerçekte ise ikisi de değildir. Birleşik taçyaprakları ve uzun taç yapraklı kısa dalı, *aconite* bitkisinin uzak çekiç başlı taç yaprakları ve dışbükey sırt dalından ayrılmaktadır. İkiye ayrılabilen ve tamamen tek bir şekilde birleşmiş olan taçyaprakları onu *delphinium*dan da ayırmaktadır. Bitkinin özellikleri onun eski bir *consolida* türü olduğunu göstermektedir.

Bilimsel bakış açısından bu tür oldukça ilginç bir türdür. Yapısı fazla çelimsiz ve hafiftir, ayrıca çiçekleri ve yaprakları çok küçük olup fazla dağılıktır, bu da onu bahçe için yetersiz hâle getirmektedir (Calvert, 1851: 55-56).

Sonuç

Calvert, 1837-1855 yılları arasında görev yaptığı Erzurum'da diplomatik vazifesinin yanında güçlü saha gözlemleri yaparak Erzurum'un ziraatına dair önemli kayıtlar tutmuştur. Bu çalışmaları sırasında Erzurum ve civarından 1.350'nin üzerinde bitki toplayarak bunları Avrupa'ya göndermiş ve kayıt altına almıştır. Bu rapor ve tanıtım yazılarında biyoloji ve bitki bilimi alanında günümüze ışık tutacak çok önemli bilgiler sunmuştur. Rapora göre Tanzimat Dönemi'nde Erzurum ekonomisinin savaştan dolayı zayıfladığını buna rağmen arazideki üretimin yerel tüketim için yeterli olduğu görülmüştür. Erzurum'da yetiştirilen tarım ürünlerinin iklimden dolayı sınırlı olduğu, özellikle buğday ile hayvan yemi olarak kullanılan arpa, yonca ve fiğ yetiştiriciliğinin yapıldığı müşahede edilmektedir. Verimli olmayan susuz arazilerde ise daha ziyade yağından istifade edilen keten bitkisinin yetiştirildiği görülmektedir. Calvert'in raporundan yola çıkarak şu ifade edilebilir: Erzurum ve çevresi ziraat konusunda kendine yeter bir vaziyetteyse de bu göreceli bir durumdur. Çiftçiler nöbetleşe ekimi bilmedikleri için daha ziyade toprağın dinlenmesi için nadas yöntemini kullanmaktadır. Bu yöntem ekonomik kayba sebep olmaktadır. Oysa nöbetleşe ekimi kullanmaları durumunda farklı yıllarda farklı ürünler ekerek hem ekonomik kayıp engellenmiş hem de toprak dinlendirilmiş olacaktır. Calvert, bu noktadan yola çıkarak Erzurum ziraat hayatında geleneğin hüküm sürdüğünü ve değişime bir kapalılığın olduğunu tespit etmiştir. Tabii burada Calvert'e hak verilse de tek başına çiftçiyi kabahatli bulmak doğru olmaz. Ekonomik sorunlarla boğuşan, vergi yükü altında üretim yapmak zorunda olan halkın, yeniliği takip etmesi oldukça güçtür. Bu durum ancak hükümet politikalarıyla sağlanabilir. Nitekim tohum ve hayvan ıslahının yapılması, sulama yöntemlerinin çoğaltılması ancak bu şekilde mümkün olur. Buna karşın raporların kaleme alındığı dönemde Kırım Harbi gibi büyük askerî organizasyonlarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin önceliği bu organizasyonların finansmanını sağlamaktı. Her zaman olduğu gibi bu yük halka düşüyordu. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde geleneksel ziraat yöntemlerinden modern usullere geçiş çok mümkün olmadı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları [Naim Ürkmez (NÜ) Murat Küçükkuşurlu (MK): Fikir-NÜ, MU; Tasarım-NÜ, MU; Denetleme-NÜ, MK; Kaynaklar-NÜ, MK; Veri Toplama ve/veya İşleme-MK; Analiz ve/veya Yorum-NÜ, MK; Literatür Tarama-NÜ, MK; Yazıyı Yazan-NÜ, MK; Eleştirel İnceleme-NÜ, MK

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions [Naim Ürkmez (NÜ) Murat Küçükkuşurlu (MK): Concept-NÜ, MU; Design-NÜ, MU; Supervision-NÜ, MK; Resources-NÜ, MK; Data Collection and/or Processing-MK; Analysis and/or Interpretation-NÜ, MU; Literature Search-NÜ, MK; Writing Manuscript-NÜ, MK; Critical Review-NÜ, MK

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Hatt-ı Hümayun (HAT). 1179/46604

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). 582/90-92; VGMA. 2486/133-134; VGMA. 2171/738

Baytop. A. (2011). Anadolu'dan Bitki Örnekleri Toplamış Olan Arkeolog. Antropolog ve Diplomatlar. *Osmanlı Bilim Araştırmaları-XIII/1*. p. 85-86.

Brant. J. (1836). Armenia and Asia Minor Journey through a Part of in the Year 1835. *The London Geographical Journal- VI*.

Brant. J. (1841). Notes of a Journey through a Part of Kurdistan in the summer of 1838. *The Journal of the Royal Geographical Society of London- X*. p. 341-432.

Calvert. H. H. (1847). Notes on the Topography. Trade and Manufactures. Agriculture. Climate and Natural History of the Pashalik of Erzeroom. *FO. 78/703*. Consular No: 21, p. 147-183.

Calvert. H. H. (1867). Observations Respecting the Climate of Erzeroom. *Journal of the Scottish Meteorological Society. II (IV)*. p. 115.

Calvert. H. (181). Consolida Aconiti. *The Journal of the Horticultural Society of London- VI*. p. 55-56.

Calvert. H. (1851). Raised from seeds presented. *The Journal of the Horticultural Society of London-VI*. p. 55-56.

Erzeroom. (1841-Saturday 16th January). *Malta Penny Magazine-71*. p. 9-12.

Erzeroom. (1841-Saturday 23rd January 1841). *Malta Penny Magazine-72*. p. 15.

Gencer. F. (2018). *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğu'da Değişim Yılları (1836-1852)*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Günçel & Ayarko, M. (1954). *Erzurum Kılavuzu*. İstanbul.

Kader M. vd. (2005). Orta Anadolu Bölgesinde Ekim Nöbeti Araştırmaları Dörtlü Ekim Nöbeti. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi- 14*. p. 2.

Kocabaşoğlu. U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koşay. H. & Kılıç. S. (1963). Güzelova (Erzurum) Etnografya ve Folkloruna Dair Notlar. *Türk Etnografya Dergisi*. 57. p. 69-70.

Lindley. J. & Paxton. J. (1850). *Pantox's Flower Garden- 1*. London. p. 168-169.

Notes by Henry H. Calvert. Esq... on Vegetable Products sent by him from Erzeroom etc. *Hooker's Journal of Botany and Kew Garden Miscellany- VII*. ed. W. J. Hooker. 1855. London. 252-255.

Rogers-Bey. E. T. (1882-1883). Henry Hunter Calvert. *Bulletin de L'institut Égyptien*. Deuxième Serie-3. p. 77-80.

Salname-i Vilayet-i Erzurum. (1318). p. 335.

The Commercial Situation of the Erzeroom District. *The Chemist and Druggist*. October 23. 1886. p. 548.

The Foreign Office List Forming a Complete British Diplomatic and Consular Handbook. London 1876. p. 69.

Tozlu. S. (2002). Erzurum Sazlıkları. *Doğu Coğrafya Dergisi*. 7(7). p. 190. 197.

Tozlu. S. & Kılıç. Ü. (2011). Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. 3 (4). p.108-109.

Yıldız. Y. (2020). *Türkçe Bitki Adlarının Anlam Bilimi Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Structured Abstract

In the 19th century, Britain, which had industrialized significantly, began to pursue an active policy in world politics. In this regard, it attempted to open a consulate in Erzurum in 1835, which was at the center of political and commercial activities in the region due to its proximity to the Ottoman-Iranian and Ottoman-Russian borders. Consul James Brant began his duties in Erzurum in April 1836. During his tenure, Brant and his entourage wrote reports on various issues related to the situation in and around Erzurum. One of the authors of these reports was Henry Hunter Calvert, who served as Consul in Erzurum from June 1837 to June 1855. Calvert also collected and cataloged many plants from Erzurum and its surroundings. Calvert alone collected over 1,350 plant specimens from Erzurum and its environs. Eighteen of these specimens, dated between 1853 and 1859, were collected and introduced by Calvert. In this study, five reports prepared by Calvert are discussed. The first report is quite detailed and dated April 30, 1847. This report is not printed but is kept in the British Archives. The second report was published in the Malta Penny Magazine in January 1841. The third report was published on October 17, 1867, on page 115 of the Journal of the Scottish Meteorological Society and is about the climate of Erzurum. The fourth report is on herbal products in Erzurum in 1855 on pages 252-255 of Hooker's Journal of Botany and Kew Garden Miscellany. The fifth and last report is about an endemic plant he detected in Erzurum on pages 168-169 of the first volume of Paxton's Flower Garden, prepared by John Lindley and Joseph Pantox. Based on these reports, this study will provide information about Erzurum's agricultural life in the 1850s. In this way, the agricultural history of Erzurum will be analyzed in terms of the relevant years. This study, which provides clues about the economic situation of Erzurum during the Tanzimat Period, also aims to provide geographers and agriculturalists with historical data on the subject. Calvert noted that the Erzurum Plain, like the plains of Bayburt and Pasin, was treeless, and the mountains surrounding the plain were unproductive for agriculture, reflecting all the characteristics of the region's steppes. It lies on one of this country's famous high plateaus or steppes, at the edge of a beautiful and wide plain irrigated by the Karasu or Western Euphrates. As a major transit city, it was important for the Persian trade from Europe and the Georgian and other eastern markets. High barren mountains surround the plain, and its eastern end is bordered by one of the branches of the Taurus chain, at the foot of which Erzurum lies. Three rivers have their sources in the vicinity of Erzurum and flow into different seas quite far apart from each other. The first is the Karasu, or Western Euphrates, which originates 24 km (15 miles) north of the city at a place called Dumlu and, as is well known, flows into the Persian Gulf; the second is a tributary of the Çoruh, which enters the Black Sea west of Batumi; and the third joins the Aras and flows into the Caspian. According to Calvert's observations, the winter season in Erzurum usually began in mid-November and lasted until April. According to his thermometer readings, January was the coldest month, sometimes dropping as low as -28 to -31 °C (-20° to -25 Fahrenheit). In the mid-19th century, the agricultural products of the province of Erzurum were mainly wheat, barley, rye, two types of clover, flax and vetch, with small amounts of lentils, peas, beans, millet, and hemp. In Erzurum, land cultivated one year was usually left fallow the following year. The rotation of crops was unknown. Calvert also mentions wheat cultivation, its varieties, and productivity in his report. Flaxseed and hemp were grown only for their oil. The main production area was the Pasin Plain. Vegetable gardens surrounded part of the city of Erzurum. These vegetable gardens usually produced lettuce, cabbage, tarragon, Jerusalem artichoke, spinach, and mustard. In addition to these vegetables, turnips, beets, beans, French beans, peas, chickpeas, rough carrots, onions, squash, and cucumbers were grown on a large scale in these areas. By 1847, when Calvert prepared his report, potato cultivation had begun in Erzurum as a new crop. In the early 1840s, potato cultivation was limited and only for Europeans. The British consulate staff in Erzurum apparently influenced the introduction of potato cultivation. Swamps occupied a significant part of the Erzurum Plain. Starting near Karasu's source, an important Euphrates River tributary in the Erzurum Plain, the reeds stretched for more than 20 kilometres. In his report, Calvert mentions the division of the crops and the construction of plows and records the measurements used in agriculture. Small and large cattle breeding was practiced in Erzurum. The sheep of Erzurum and its environs were of the broad-tailed type. The tail of a fully-grown sheep weighed about 7-8 kg. The tail fat was the same price as butter and was used for cooking. Goats were raised, although not as many as sheep. The riding horses of this region were small. Nevertheless, they were extreme and could run well. They were never used for agricultural labor. Providing information about apiaries in Erzurum and its vicinity, Calvert states that beekeepers milked honey using the method used in England as of 1847. Calvert also provides information about the villagers' living and states that they spend the winter in a part of the barn where their cattle are kept to save more heat and warmth. A small partition separated one corner of the barn, and the barn was raised above the ground by the villagers. These houses were built on the slope of a hill so that two or three sides were under the ground due to digging the soil. The vegetation of this region largely overlapped with that of the Caucasus. Finally, Calvert provided information about the plants used in and around Erzurum in his report. Based on Calvert's report, the following can be stated. Although Erzurum and its environs were self-sufficient in agriculture, this was a relative situation. Since farmers are unfamiliar with rotational cultivation, they mostly use the fallow method to rest the soil. This method causes economic loss. However, if they use rotational cropping, economic loss will be prevented, and the soil will be rested by planting different crops in different years. From this point of view, Calvert concluded that Erzurum's agricultural life was dominated by tradition and close to change. Of course, even if one agrees with Calvert, it would not be right to blame the farmers alone. It is complicated for people struggling with economic problems and must produce under the tax burden to follow innovation. This can only be achieved through government policies. Seed and animal breeding and increasing irrigation methods would only be possible in this way. On the other hand, the Ottoman Empire, which had to deal with large military organizations such as the Crimean War at the time the reports were written, had the priority of financing these organizations. As always, this burden fell on the people. Therefore, it was not possible to transition from traditional agricultural methods to modern methods during the Tanzimat Period.